

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

№ 3/3 2023

гуманитарные науки
естественные науки
технические науки

1-ИЮНЬ БАЛАЛАРДЫ ҚОРҒАҰ КҮНИ

to teach them to work with a text selected according to the topic. Methods and means of developing students' intercultural communication skills are discussed.

Olmon tili shevalarining o'rganilishi va tarixi

Rahmanova D.

Toshkent viloyati Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti
o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: sheva, lahja, dialektologiya, idioma, fraza, frazeologizm, leksema, lingvomadaniyat.

Ключевые слова: диалектология, идиома, словосочетание, фразеологизм, лексема, лингвокультура, эквивалентность.

Key words: dialect, dialectology, idiom, phrase, phraseologism, lexeme, linguistic culture, equivalence.

Olmon o'lkasida shevalar va lahjalar shunchalik ko'pki, ba'zida nemis xalqi bir-birlarini qanday tushunishlari hayratlanarli. Nemis tili (nemischa: *Deutsch*) Hind-yevropa tillari oilasidagi german tillari guruhiga mansub til. Idish tiliga yaqin. GFR, Avstriya Respublikasi, Shveysariya Konfederatsiyasi (qisman), Lyuksemburg Gersogligi (qisman), Belgiya Qirolligining rasmiy tili. Rossiya Federatsiyasida, Amerikaning bir qancha mamlakatlarida ham tarqalgan. So'zlashuvchilarning umumiy soni 110 million kishidan ortiqroqdir. Nemis tili frank, saks, turing, alemann, bavar singari g'arbiy german kabilalari shevalari asosida tarkib topgan va quyi nemis lahjalariga, har bir lahja guruhi esa g'arbiy va sharqiy guruhchalarga ajraladi. Nemis tilining taraqqiyot tarixida milliy tilgacha bo'lgan (16-asrgacha) va milliy til (18-asrdan) davrlari farqlanadi; 16—17-asrlar o'tish davri hisoblanadi. Hozirgi adabiy til me'yorlarining shakllanishi asosan 18-asr oxirida tugallanib, bu davrda grammatik tizim va imlo barqarorlashgan.

Germaniyadagi til bilan bog'liq vaziyat ko'p jihatdan tarixiy sharoitga bog'liq. Biz sheva faqat viloyatlarda, birinchi navbatda qishloqlarda qo'llaniladi, poytaxtda esa ular namunali tilda gapiradi, deb o'ylashga o'rganib qolganmiz. Germaniyada esa vaziyat butunlay boshqacha. Ma'lumki, bu mamlakatda juda ko'p lahjalar mavjud. Berlin ham bundan mustasno emas. Germaniya poytaxtida Berlinerisch deb nomlangan lahja ham mavjud. Dialektlarning chegaralari va mintaqaviy variantlari ilk nemis va o'rta nemis feodal knyazliklari va birlashmalarining chegaralariga borib taqaladi. Bundan deyarli ikki ming yil avval, 1-2-asrlarda hozirgi Germaniya hududida turli xalqlar va qabilalar yashab, doimiy ravishda bir-biri bilan kurashib, yangi hududlarni egallashga intilishgan. «Xalqlarning buyuk ko'chishi» deb atalgan hodisa natijasida qabilalar janubdan shimolga ko'chib, Alp tog'laridan tashqarida joylashgan bo'lib, o'zlari bilan til, dialekt farqlarini olib kelgan. O'sha paytda mavjud bo'lgan eng katta qabila guruhlar alemanlar edi (Alemannen), Bavariyaliklar ("Bavariya"), Svabiyaliklar (Shvaben), Tyuringiyaliklar (Tyuringer), hesses (Hessen), frank (franken), sakslar (Saksen) va frizlar (Frizen).

Vaqt o'tdi, knyazliklar va siyosiy tuzilmalar chegaralari o'zgardi - masalan, alemanlar ilgari yashagan hududda, hozirda Baden-Vyurtemberg yerlari, Bavariyaning g'arbiy qismi, Avstriyaning g'arbiy qismi, Shveysariyaning bir qismi mavjud. Dialektizmlar asosan og'zaki nutqda ishlatiladi, yozuvda esa o'ziga xos struktura va qonuniyatlar mavjud.

Germaniyaning barcha xududlarida german qabilalarining in'ikosi sifatida shevalar saqlanib qolgan. Dialektizmlar muloqotning emotsional va ifodali shakllanishi uchun xizmat qiladigan vositalardir. Aksariyat shevalarda negativ ma'noga ega bo'lgan emosional so'zlar maydoni kengroq bo'ladi.

Nemis tili normasi yozma va og'zaki muloqot shakllariga ega bo'lgan murakkab tarixan shakllangan tizimni anglatadi. Bu til normasi Germaniya, Shveysariya va Avstriya uchun umumiy bo'lib, nemis tili rasmiy til hisoblanadi. Dialekt - bu kichik, nisbatan yopiq odamlar guruhi uchun aloqa vositasi bo'lgan til tizimi. Til normasining dialektdan asosiy farqi yozma

aloqa shaklining mavjudligidir. Dialektidan foydalanishning asosiy yo'nalishlari oilaviy va kundalik muloqotdir. Nemis tilining mintaqaviy navlari xronologik jihatdan oldingi aloqa shaklidir.

Baden-Vyurtembergdagi ko'plab bolalar sof nemis tilini deyarli bilishmaydi. Ularning birinchi "tili" shevadir. Uyda odamlar shvabiya yoki aleman tilida gaplashishadi. Har doim ham sof shaklda emas: yuqori nemis tili ko'pincha dialektlarga qo'shiladi.

Baden-Vyurtemberg Germaniyaning janubi uchun namuna hisoblanadi, chunki bugungi kunda bu erda juda ko'p dialekt so'zlashadi, garchi o'tmishdagidan kamroq bo'lsa ham. Dialekt deyarli o'ziga xos tilga o'xshaydi. Agar siz u bilan o'smagan bo'lsangiz, uni haqiqatan ham o'rganishingiz kerak va ko'pincha sizda aksent bo'ladi.

Dialektlar gapiriladi, ular kamdan-kam yoziladi. Va dialektlar odatda mintaqaviy jihatdan juda cheklangan: friz o'zining Bavariyalik vatandoshiga qaraganda qo'shni gollandiyalik bilan yaxshiroq muloqot qila oladi va Badenlik olmonlar Elzasliklarni osongina tushunishi mumkin.

Shimolga qarab, standart nemis tili allaqachon dialektlarni siqib chiqargan. Buni faqat katta yoshdagilar gapiradilar. "Berlindagi, Rur mintaqasidagi yoki Saksoniyadagi eski lahjalar yo'q bo'lib ketdi", deb tushuntiradi Bonnning Ren mintaqaviy tadqiqotlari bo'limidan Georg Kornelissen.

Chunki bu lahjalar va standart nemis tili o'rtasida tafovud mavjud. Ular tubdan farq qiladi. essen- eeten, fünfzehn esa fofftein deb talaffuz qilinadi. Bu nemis tilidan ko'ra ko'proq inglizcha eshitiladi. Bir nuqtada odamlar yuqori nemis tili foydasiga va ularning dialektiga qarshi qaror qabul qilishdi, chunki dialekt o'sha paytda "ijtimoiy quyi tabaqalik" bilan sinonim edi. Natijada ularning shevalaridan deyarli hech narsa qolmadi. Haqiqiy quyi nemis-vestfal lahjalarini tushunish esa, Reynland aholisi uchun muammo tug'diradi, chunki nafaqat tovushlar, balki grammatika va lug'at ham yuqori nemis tilidan aniq farqlarni ko'rsatadi. Bundan tashqari, quyi nemis tilida so'zlashuvchilar soni shunchalik kamki, ko'pchilik Reynland aholisi Vestfaliyaliklarga qaraganda quyi nemis tilini kamroq mashq qila oladi.

Yoshlar tili turli guruhlardagi yoshlarning turli vaqtlarda, turli vaziyatlarda va turli yoshda ishlatadigan til naqshlari yoki nutq usullarini tavsiflaydi.

Shunday qilib, yoshlar tilining yagona ta'rifi yo'q. Buning o'rniga, turli xil muloqot vaziyatlarda turli guruhlar tomonidan ishlatiladigan ko'plab "mikrotillar" mavjud.

Hozirgi yoshlar tilida mubolag'alar, hazil-mutoyiba, so'z birikmalari va hokazolar muhim o'rin tutadi. Yoshlar tiliga raqamli sohadagi iboralar ham tobora ko'proq ta'sir qilmoqda.

Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Instagram, Snapchat, TikTok & Co.) va messenjer xizmatlari (masalan, WhatsApp, Signal yoki Telegram) yosh avlod tiliga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Globallashuv va madaniyatlararoqlik bir xil darajada muhimdir. Qadimgi yuqori nemis tili davriga kelib ko'p sonli dialektlar umumlashadi: ularda bir-birlariga yaqin bo'lgan belgilar paydo bo'ladi. Bularning hammasi qandaydir yangi tilning namoyon bo'lishiga olib keladi. Germaniya franklar davlatidan ajralib chiqqandan so'ng u Frankoniya, Bavariya, Shvabiya, Saksoniya va Tyuringiya kabi gersogliklardan iborat bo'ladi. Dastlabki yozma yodgorliklarning paydo bo'lishiga qadar (VIII asr) ushbu gersogliklar o'rtasida juda yaqin aloqalar mavjud bo'ladi va ularning tillari bilan birgalikda qadimgi yuqori nemis tili tashkil etiladi. Bizgacha yetib kelgan yozma yodgorliklarga nazar tashlar ekanmiz, dialektlarning o'zlariga xos xususiyatlarga egaligiga va shu bilan birgalikda ularning bir-birlariga ta'sir qila olishlariga ishonch hosil qilishimiz mumkin.

Sotsial tushunchalarning kengayishi bilan nemis tilining qo'llanishi, savodxon odamlarning ko'payib borishi, ona tiliga bo'lgan munosabatlarni kuchaytirishga va uning obro'yini oshirishga olib keladi. Kitoblar nashr qilishining ixtiro etilishi til unifikatsiyasini tezlashtirishda muhim qudratli qurol bo'lib xizmat qiladi. Har qaysi matbaachi bevosita o'zining mahsulotini til jihatdan barcha uchun tushunarli bo'lishiga intiladi. XVI asrdan boshlab matbaachilar ongli ravishda tilni normalashtirishni amalga oshiradi. Shunday qilib, XV asrning oxiri XVI asrning boshlarida matbaachilar tilni katta unifikatsiyasi tomon yo'naltiradi, biroq bunday harakatlar dastlabki vaqtlarda ancha katta muvaffaqiyatlarga erishmadi, chunki dialektlar

o'rtasidagi farqlar ancha katta edi. M. Lyuterning fikricha: «Germaniyada juda ko'p xilma-xil dialektlar mavjud, ya'ni gapirish usullari. Shunga ko'ra 30 mil uzoqda turgan kishi bir-birini tushunmaydi, ayniqsa quyi nemislar». Boshqa bir joyda u shunday yozadi: «Masalan bavariyalik saksoniyalikni tushunmaydi, ayniqsa sayohatga chiqqanida. Hatto bavariyalikning o'zlari ham bir-birini tushunmaydi, ayniqsa qo'pol bo'lgan bavariyaliklar...» XVI asrning birinchi yarmiga tegishli bo'lgan bu guvohlikda, og'zaki tilning territorial jihatidan juda katta farq qilishini yoki dialektlar o'rtasidagi farq u yoki bu hodisaning feodal jihatidan tarqoq bo'lishi, ya'ni bularning barchasi Germaniyaga xos bo'lgan shu davrning xarakterli xususiyatlaridan kelib chiqishi tasdiqlandi.

Dastlabki kapitalistik rivojlanish davriga kelib bilimga bo'lgan intilish yanada kuchayadi, ma'lumotli kishilarga bo'lgan zarurat yanada oshadi, natijada XVI asrdan boshlab nemis tili o'zini hukmronlik pozitsiyasini egallay boshlaydi. Maktablarda lotin tili siqib chiqarila boshlanadi, uning o'rnini to'lig'icha nemis tili egallaydi. Bu davrga kelib keng ommaga tushunarli bo'lishiga intilib, Gutten va Reyhlin kabi gumanist olimlar o'z asarlarini nemis tilida yozishga harakat qiladilar. XVI asrdan boshlab grek alfaviti o'rniga nemis tilidagi matnlarni bosish uchun lotin alfaviti qo'llanila boshlanadi. O'sha davrda iqtisodiy jihatdan ravnaq topgan Saksoniya reformatsiyaning o'chog'iga aylanadi.

Ma'lumki, Germaniya territoriyasida mayda mustaqil davlatlar ancha vaqtgacha saqlanib kelingan. Germaniyaning milliy va siyosiy jihatdan birlashish jarayoni ham ancha kech, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmida amalga oshadi. Shu sababli ham bu yerda dialektlar mustahkam o'rnashib oladi. Dialektlarning ko'p bo'lishi ham aholining ko'pchilik qismini hayotida muhim rol o'ynab kelmoqda. Bunday vaziyatni biz Ovruponing boshqa biror mamlakatida uchrata olmaymiz. Mahalliy dialektlar Germaniyada juda ham mayda bo'laklarga bo'linib ketadi: Reyn daryosi oqimi bo'ylab, Shvetsariyadan Niderlandiyagacha sayohat qilar ekanmiz, biz har 40-50 kilometrdan keyin bir- birlaridan juda keskin farq qiluvchi dialektlarni uchratamiz, har 10-15 kilometrda esa bir -biridan sezilarli darajada farq qiladigan dialektlarni ko'ramiz. Ayrim hollarda hatto qo'shni qishloqlar ham bir- birlarining dialektlari jihatdan ham farq qilishadi.

Mahalliy dialektlar o'rtasidagi farq shunchalik keskin va chuqurki, ularning mana shu farqlari nuqtai nazaridan ayrim mustaqil tillarga o'xshatish mumkin: jumladan, polyak, chex, serb va bolgar tillariga. Boshqacha qilib aytganda, polyak, chex, serb va bolgar tillari o'rtasidagi farq qanchalik kuchli bo'lsa, nemis tili dialektlari o'rtasidagi farq ham shunga o'xshab ketadi. Bu vaziyatni XVIII asrda Germaniyada ko'p yillar mobaynida yashagan rus olimi M. V. Lomonosov shunday ta'riflaydi: «Rossiya xalqi juda katta territoriyada bir-birlaridan ancha uzoq masofada yashaydilar va shunga qaramasdan ular shaharda ham, qishloqda ham bir-birlariga tushunarli bo'lgan tilda gaplashadilar. Germaniyada esa aksincha, bavariyalik dehqon meklenburglik dehqonni, brandenburglik Shvabiyadan kelgan kishini tushunmaydi. Shunisi qiziqki, ularning barchasi nemis tilida gaplashishadi» (to'liq asarlar to'plami, 7-tom, 590-bet. M., 1952-yil). Bu haqda Lomonosovga bog'liq bo'lmagan holda XX asrning boshida germanshunos olim, prof. Hirt quyidagilarni yozadi: «Shimolda yashovchi nemislar bilan Shvabiya va Bavariyada yashovchi nemislar bir- birlarini tushunish imkoniyatlariga ega emaslar. Hatto mening o'zim ham bavariyalik, badenlik yoki gessenlikni tiliga tushuna olmayman» Avstriyadagi nemis tilining dialekti umume'tirof etilgan adabiy tildan shunchalik farq qiladiki, hatto nemis va avstriyalik ham har doim ham bir-birini tushuna olmaydi. Shuning uchun "Germaniyadan boshqa qaysi davlatlar nemis tilida gaplashadi" degan savol mutlaqo to'g'ri emas. Ba'zi tadqiqotchilar, agar Avstriya geografik jihatdan Germaniyadan uzoqroq bo'lganida, nemis tilining avstriyalik lahjasi oxir-oqibat alohida tilga aylanadi, deb ishonishadi. Va bu yangi tilni asl nusxadan ajratib bo'lmaydi.

Avstriyadan tashqari qaysi mamlakatlarda nemis tilida gaplashadi? Nemis tili rasmiy til sifatida qabul qilingan yana bir davlat Shveytsariya hisoblanadi. Biroq, bu erda ham hamma narsa juda oddiy emas. Shveytsariyaliklar rasmiy nemis tilidan faqat yozma tilda foydalanadilar. Ular har kuni mahalliy lahjada gaplashadilar. Hatto "Rahmat" degan ma'noni anglatuvchi Danke so'zi o'rniga ular frantsuz Mercidan kelgan so'zni talaffuz qilishadi. Qizig'i shundaki, aslida

ingliz tili Shveysariyada eng ommabop. Hatto bu erdagi devorlardagi graffiti ham ingliz tilida yozishni yaxshi ko'radi. Va Tsyurix aholisi o'z shaharlarini Kichik katta shahar - "kichik katta shahar" deb atashadi.

Albatta, Germaniyaning aksariyat hududlarida va yuqorida sanab o'tilgan mamlakatlarda aholi umumiy nemis tilining dialekt variantlarida gaplashadi va birinchi navbatda qaysi aksentni eshitishni xohlayotganingizni tanlash uchun biz sizga mamlakatlar va ular haqida bir oz ma'lumot beramiz. Xususiyatlari.

Adabiy nemis tili (Hochdeutsch) odatda ta'lim sohasida, ish yuritishda, rasmiy muassasalarda qabul qilinadi, uni nemis telekanallarini tomosha qilish yoki nemis radiostansiyalarini tinglash paytida eshitish mumkin. Ammo ba'zi nemis mamlakatlarida siz fonetika, morfologiya va lug'atning ba'zi xususiyatlarida farq qiladigan nemis tilini eshitasiz.

Adabiyotlar:

1. Rahmanova, D. A. (2023). German language dialects and live conversation. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 4(03), 153-159.
2. Муродкосимов, А., Рахманова, Д., Санакулов, З., & Зарипова, Г. Немис ва ўзбек тилларида сўз ясаш усуллари (композицион усул мисолида).
3. 3. Рахманова, Д. А., Усмонходжаева, М. А., Санакулов, З. И., & Зарипова, Г. Ф. Қ. (2020). Немис ва ўзбек тиллари замонавий тилшунослигида сўз ясашиши тизими. *Science and education*, 1(8).
4. Rakhmanova, D., Zaripova, G., Rakhmatov, F., & Abdukhalilova, D. (2020). Nemis va ozbek tilshunosligida frazeologizmlar tasnifi. *Science and education*, 1(8).
5. Raxmanova, D. (2021). Nemis va o'zbek tilidagi vaqt konseptini ifodalovchi frazeologizmlar. *Scientific progress*, 1(5), 4-7.
6. Dildora Abdinabiyevna Rahmanova (2021). Die bedeutung des online-lernens im fremdsprachenunterricht. *Academic research in educational sciences*, 2 (CSPI conference 2), 470-473.
7. Berdiqu Tursunov Nemis tili tarixi (*maruzalar matni*) 25-30.
8. Rahmanova, D. (2021). Zamonaviy tilshunoslikda lingvokulturologiyaning tutgan o'rni. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 1(4), 4-10.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola olmon tili shevalari va ularning tarqalish joylariga bag'ishlangan bo'lib, unda nemis tili tarixi, nemis xalqlari shevalari va ularning farqlari hamda olmon yoshlari jonli so'zlashuv nutqi va ularning tarjima masalalari haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена диалектам немецкого языка, в ней рассматривается история немецкого языка, диалекты немецких народов и их различия, а также разговорная речь немецкой молодежи и вопросы их перевода.

SUMMARY

This article is devoted to the dialects of the German language, it discusses the history of the German language, the dialects of the German peoples and their differences, and the conversational speech of German youth and their translation issues.

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В СВЕТЕ ТРЕБОВАНИЙ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Рахманова Ю.К.

старший преподаватель, Каршинский инженерно-экономический институт,
НОУ Университет экономики и педагогики

Таянч сўзлар: ўқув адабиёти, келажак муҳандислар, лексик материал, техникага оид, атама, касбий фаолият, грамматика, глоссарий.

Ключевые слова: учебная литература, будущие инженеры, лексический материал, технический, термин, профессиональная деятельность, грамматика, глоссарий.

Key words: educational literature, future engineers, lexical material, technical, term, professional activity, grammar, glossary.